

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN AYRIM DİALEKTİNDƏ İŞLƏNƏN
QOHUMLUQLA BAĞLI SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
XÜLASƏ**

Məqalə Azərbaycan dilinin ayrım dialektində işlənən qohumluqla bağlı sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunub. Burada ayrım dialektindən toplanmış dialekt materiallarından qohumluqla əlaqəli sözlər seçilərək təhlilə cəlb edilmişdir. Belə sözlərin ifadə və məna imkanları nəzərə alınaraq üç qrupda sistemləşdirilmişdir. Hər bir qrupa aid edilən sözlər ayrılıqda təqdim edilir, onların funksionallığı və leksik-semantik özəllikləri diqqətə çatdırılır. Mövcud təhlillərdən aydın olur ki, ayrım dialektində işlənən qohumluğa aid: aba, əkə, dədə, yengə və s. kimi sözlər Azərbaycan dilinin ən qədim abidələrində, xüsusilə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində işlənmiş və hazırda da bu dialektə istifadə edilərək qorunmaqdadır.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, ayrım dialekti, qohumluğa aid sözlər, leksik-semantik təhlil.*

Dialekt leksikası dilə məxsus milli xüsusiyyətləri özündə mühafizə edən mühüm mənbələrdən biridir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin dialektlərinin leksik-semantik özəlliklərinin araşdırılması bu dilin tarixi təkamül prosesinin izlənilməsi və eləcə də etnik-mədəni qatın aşkara çıxarılması işində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə də dialekt leksikasının mühafizəkar laylarından biri hesab edilən qohumluqla əlaqəli leksik vahidlərin tədqiqatına cəlb edilməsi daha məqsədəuyğun və aktualdır. Ona görə ki qohumluğa aidliyi ilə diqqət çəkən sözlər həm dildə ən az dəyişikliyə uğrayan vahidlər kimi, həm də qədim türk köklərini özündə qoruyub saxlayan arxaik sözlər kimi qiymətli dil faktlarıdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektləri, əsasən də ayrım (*Azərbaycanın qərb bölgəsində (Daşkəsən, Gədəbəy, Tovuz, Qazax, Kəlbəcər, Şəmkir və s.), Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) əksər rayonlarında, şahsevənlər adı ilə Cənubi Azərbaycanda (indiki İran), Gürcüstanda – Borçalı mahalında, Türkiyənin Ərzurum, Qars, İğdir və s. ərazilərində yaşamaqdadırlar. Məhz məqalədə haqqında bəhs edilən dil faktları həmin ərazilərdən müəllif tərəfindən toplanılmış materiallara əsaslanır*) dialekti digər dialektlərə nisbətən özünün mühafizəkarlığı, spesifik fonetik, leksik və qrammatik cəhətləri ilə seçilir.

* Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı; Bakı Dövlət Universitetinin baş müəllimi, E-mail: ramilbayramov@bsu.edu.az: rbayramov924@gmail.com

Deməli, ayırım dialektində işlənən qohumluqla bağlı sözlər ədəbi dildən həm fonetik variantlılığına, həm də özünəxas semantik çalarlılığına görə fərqlənir. Belə ki, ayırım dialektinə məxsus dil faktlarını təhlil edərkən məlum olur ki, bir sıra leksik vahidlər ədəbi dil üçün arxaik hesab olunsada, həmin ifadələr ayırım dialektinin canlı danışıqında aktiv şəkildə işlənməkdədir.

Araşdırmanın əsas məqsədi Azərbaycan dilinin ayırım dialektində işlənən qohumluğa dair sözlərin leksik-semantik xarakteristikasını dilçilik nöqtəyindən nəzərdən təhlil etməkdir. Mövcud məqsədə nail olmaq üçün ayırım dialektində istifadədə olan həm qanbağına əsaslanan, həm ailə qurmaqla bağlı işlənən, həm də qohumluqla əlaqədar işlənən digər sözlər şəklində sistemləşdirilməsi, belə sözlərin digər dialektlərlə və ədəbi dil vahidləri ilə müqayisəli təhlil edilməsi, həmçinin onların ehtiva etdiyi arxaik və özünəməxsus mənə çalarlarının aşkarlanması əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bundan başqa, yeri gəldikcə ayırım dialektində mühafizə edilən türk mənşəli bəzi sözlərin etimologiyasına nəzər salmaq və onların digər türk dilləri və ya dialektləri ilə müqayisə edilməsi də qarşıda duran məsələlərdəndir.

Tədqiqatda əsasən təsviri dilçilik metodundan istifadə edilmişdir. Lakin sözlərin dildə işlənmə tarixinə, yayılma arealına nəzər salarkən tarixi-müqayisəli metod da əsas götürülmüşdür. Bundan başqa, analiz, sintez, induksiya və deduksiya kimi tədqiqat üsulları da diqqətdə saxlanmışdır. İşin empirik əsasını müəllifin dialekt materiallarının toplanışı zamanı canlı danışıqdan əldə etmiş olduğu nümunələr, həmçinin mövcud dialektoloji lüğətlər, yazılı abidələrdə əksini tapan paralel dil faktları təşkil edir.

Ayırım dialekti Azərbaycan dilinin dialektləri arasında özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkir. Belə ki, əksər dialektlərdə son dövrlərin elmi-mədəni inkişafı nəticəsində bir sıra sözlər, demək olar ki, işləkliyini itirsə də, bundan fərqli olaraq ayırım dialektində bu mühafizəkarlıq davam edir, yəni xeyli sayda qədim leksik qatı özündə yaşadan sözlər, xüsusilə də qohumluqla bağlı sözlər hazırda da bu dialektə işlənməkdədir.

Dialektoloji ədəbiyyatda qohumluğa dair leksik vahidlər bir neçə formada qruplaşdırılır. Buta Sadıqov hələ 1963-cü ildə yazdığı “Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivələri” adlı dissertasiyasında qohumluğa aid sözləri belə qruplaşdırmışdı: “a) *Qan qohumluğu ilə əlaqədar: aba // dədə // lələ, qağa // ağa, ağbanı, büvü, mama (atanın bacısı), nənə, ciji, elti, yeznə. b) Toy adətlərinə aid: bəjanax, bəjilix, baldız, bəşdix, bərişix, bəlgə // bəlyə, boygörməsi, qayın, qaynata, qaynənə, qapıbasması, qardaşdix, quda // guda, danışix, dehli, elçi, yengə (qız yengəsi, oğlan yengəsi), günü, küsü, göy, görəlyə, mağar, kəmə, özünəbəy, paltarkəsdi, sağdıx, soldux, süd haqqı, xələt, xınavəit // xınavət, cəhiz, şavaş, şan, nışan*” [Sadıqov, 1963: s. 218-219]. Gədəbəy rayonu ərazisindən dialekt faktlarını toplama fəaliyyətimizə əsasən qeyd edə bilərik ki, istinadda göstərilən bəzi sözlər (ağbanı, küsü, görəlyə) artıq müasir dialekt daşıyıcılarının dilində işlənmir və ya çox nadir hallarda rast gəlinir. Bunun isə səbəbi odur ki, ədəbi dil inkişaf edir,

əhatə dairəsi genişlənir, qloballaşma mühitində kəndin şəhərə integrasiyası baş verir, ali təhsil alanların sayı artır. Müvafiq sözləri istifadə edən yaşlı nəsil vəfat edəndən sonra gənc nəsil onu işlətmir, beləcə müəyyən sözlər toplanıb hansısa mənbədə qeyd edilmədikcə yox olur. Gülxanım Vəliyeva qohumluq münasibətlərini bildirən sözləri tarixi dövrlərin izlərini yaşadan sözlərin bir qrupu kimi verir [Vəliyeva, 2014: s. 84]. Bu həmin sözlərin xalqın tarixi keçmişini özündə yaşadan dil faktı olduğunu bir daha təsdiq etmiş olur. İbrahim Bayramov da qohumluqla əlaqədar olan sözlərdən bəhs edir və onları üç başlıq altında sistemləşdirərək nümunələr təqdim edir: “a) *qan qohumluğu bildirən sözlər*; b) *nikahla bağlı yaranan qohumluğu bildirən sözlər*; c) *qohumluqla bağlı insan anlayışı bildirən sözlər*” [Bayramov, 2022: s. 395]. Məhərrəm Məmmədli belə sözləri iki qrupa bölmür: “1) *qan qohumluğu ilə bağlı sözlər*; 2) *nikah qohumluğu ilə bağlı sözlər*” [Məmmədli, 2019: s. 288]. N.Əliyeva “Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası” adlı əsərində qohumluq və ailə münasibətləri bildirən sözlərə də xüsusi yer ayırmış [Əliyeva, 2018: s. 167-183] və burada o, Türkiyəli tədqiqatçı T.Gülənsoyun bölgüsünə əsaslanaraq Naxçıvan dialekt və şivələrində mövcud olan qohumluq əlaqələri bildirən sözləri beş qrupda sistemləşdirir: 1. Ailə daxili yaxınlıq bildirən sözlər: ata, dədə, qağa, aba, dadaş və s. 2. Ata tərəfindən qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər: baba, əmi, bibi və s. 3. Ana tərəfindən qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər: xala, dayı, dayıcanı və s. 4. Evliliklə yaranan qohumluq münasibətlərini bildirən sözlər: ər, arvad, qaynana, yeznə və s. 5. Baba və ya nənəyə görə qohumluq münasibəti bildirən sözlər: oğul, qız, nəvə, nəticə və s. [Əliyeva, 2018: s. 168-169]. L.Səfərova isə “1) *kişi cinsinə aid olan qohumluq terminləri*, 2) *Qadın cinsinə aid olan qohumluq terminləri*” [Səfərova, 2026] kimi iki yerə ayıraraq təhlil edir. Təqdim edilən bölgülərdən də göründüyü kimi, dialektoloqlar qohumluğa aid olan sözləri çox az fərqlərlə, təxminən eyni mahiyyətdə qruplaşdırıblar. Mövcud bölgülərə əsaslanaraq, Azərbaycan dilinin ayırım dialektində işlənən qohumluqla bağlı sözləri aşağıdakı kimi sistemləşdirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

1. Qan bağına əsaslanan qohumluqla bağlı sözlər

Bu qrupa aid edilən sözlər, əsasən, birbaşa qan qohumluğuna əsaslanır ki, buraya ata, ana, qardaş, bacı, nənə, baba, əmi, bibi, dayı, xala və onların uşaqlarını ifadə edən sözlər aid edilə bilər. Ayırım dialektində bu qəbildən olan sözlərə lələ, dədə, aba, baba, ciji və s. kimi leksik vahidləri aid etmək olar.

Lələ. Apardığımız müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, bu söz ayırım dialektində ata, baba, qardaş (xüsusilə də böyük qardaş), yaxın dost (qardaşağa) və bir də müraciət (xüsusilə də böyüklərə) mənasında işlənir. Müraciət: [*Ayllə (ay lələ - R.B.), qadañ ale:m hardan gəlersəñ*]. Qeyd edək ki, lələ sözü türk mənşəli söz olaraq klassik ədəbiyyatda – “Dastani Əhməd Hərami”, Q.Bürhanəddin və İ.Nəsiminin dilində də “*Ata, tərbiyəçi (mürəbbi), böyük qardaş*” [TMAL, II c., 2023: s. 325] anlamında işlənmişdir. Bundan başqa, Sevinc Qəmbərova bu sözün Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “*baba, böyük qardaş*” [Qəmbərova, 2021: s.

51] mənaqlarını ifadə etdiyini qeyd edir, konkret nümunələr göstərir və onun digər dialektlərdə işlənməsi ilə bağlı belə yazır: “*Qarsın Sarıqamış və Səlim şivələrində bu söz lele/leleş formalarında “ata”, Çıldır şivəsində “gənc, dəliqanlı”, Axıska şivəsində “dayə”, Kazımخان və Susuz şivələrində “böyük qardaş” mənalarında işlənilir*” [Qəmbərova, 2021: s. 52]. ADİL-də lələ sözünün iki anlamda işləndiyi göstərilir: “1. Keçmişdə kübar və varlı ailələrdə oğlan uşağının tərbiyəsilə məşğul olan adam. 2. Böyüyə, yaşlı kişilərə müraciət zamanı işlədilir” [ADİL, IV c., 2006: s. 254]. ADDL-də isə lələ sözünün bir sıra dialektlərdə ata, bəzilərdə böyük qardaş, Quba və Salyanda nökr, Tovuz, Zərdab və Salyanda baba, Təbrizdə isə uşaq saxlayan [ADDL, 2007: s. 327] kimi təqdim edilir. Verilən faktlardan aydın olur ki, Azərbaycan ədəbi dilində yalnız müraciət anlamı ifadə edən lələ sözü ayrı-ayrı dialektlərdə, o cümlədən də ayrım dialektində bir sıra mənalarda işlənilir. Bunu həmin sözün tarixən qədim abidələrdə işləndiyini nəzərə alsaq, ayrım dialektinin mühafizəkarlığı bir daha önə çıxmış olur. Belə ki, lələ sözü ayrımların məskunlaşdığı ərazilərin hamısında eyni şəkildə işlənmir, hətta bir kəndin özündə də fərqli işləndiyinin şahidi olursan. Məsələn, Daşkəsən, Gədəbəy, Tovuz, Kəlbəcər, Qars və s. ayrımlar yaşayan bölgələrdə elə kəndlər (Qabaqtəpə, Miskinli, Tikdaş, Dəmirçidam, Sarıqamış və s.) var ki, onlarda bəzi nəsilə ataya, bəzisində babaya, bəzisində də böyük qardaşa lələ deyilməkdədir. Lakin demək olar ki, əksəriyyətində lələ sözünün yaxın dost və müraciət anlamı istifadə edilməkdədir.

Dədə. Azərbaycan ədəbi dilində dədə sözü, əsasən, ata, ustad aşiq, ustad anlamlarında işlənsə də, ayrım dialektində bu söz ata anlamında işlənməklə yanaşı, həm də atanın və ananın atasını nəzərdə tutan baba, özündən böyük, xüsusilə də ağsaqqal kişilərə hörmət mənasında müraciət anlamlarında da işlənilir. Qeyd edək ki, dədə sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”da da bir neçə mənada işlənməmişdir: “I. 1. Baba, ananın və ya atanın atası, 2. ata, 3. dərvişlərin piri, 4. İxtiyar yaşlı; hörmət mənasında ixtiyar kişilərə müraciət. II. Ləqəb – Dədə Qorqud” [KDQ, 2004: s. 324]. Göründüyü kimi, Dədə Qorqud dastanlarının dilində işlənən variantların 1-cisi ilə 4-cüsü müasir ədəbi dildə, demək olar ki, işləkliyini itirmişdir. Lakin ayrım dialektində həmin mənalar qorunub saxlanmaqdadır

Aba [a:ba]. Ayrım dialektində aba sözü, əsasən, bacı mənasında işlənilir. Lakin bəzi ərazilərdə bu sözün fərqli anlamlar ifadə etdiyi də qeyd edilməkdədir. Məsələn, Ağbaba şivəsində bu sözün “Aba//ava (is) – Ata. – Ay ava, anam səni çağırır” [Bayramov, 2014: s. 20] mənasında işləndiyi vurğulanır. “Türkiyədə xalq ağzından dərləmə sözlüyü”ndə türk dilinin dialektlərində aba (abıla, apla) sözünün üç mənada işləndiyi göstərilir: 1. Ana (Gökdərə, Kızılcın, Sarıoğlu). 2. Ögey ana (Dərəçinə, Sultandağı). 3. Böyük bacı, abla (Kula, Gezende), apla (Dərəçinə), abıla (Güdüll və əndləri – Ank.). [TXADS, 2019: s. 4405]. M.Kaşğarının “Divan”ında bu sözün oğuzca ana, qıpçaqca ayı, tibetçə ata [Kaşğari, I c., 2024: s. 145] mənalarını ifadə etdiyi qeyd edilib. TMAL-də bu sözün tarixən abidələrdə apa formasında işləndiyi yazılır: “Apa – ata, əcdad” [TMAL, I c., 2023: s. 78]. ADDL-də isə aba sözü Gədəbəy, Quba, Ordubad və Zəngilanda ata, Cəbrayıl, Qax, Təbriz və

Şəmkirdə isə ana [ADDL, 2007: s. 11] anlamında işləndiyi qeyd edilib. Lakin Gədəbəy kəndlərindən topladığımız materiallara əsasən deyə bilərik ki, Gədəbəydə və digər ayrım dialektinin yayıldığı areallarda bu söz yalnız bacı və bir də xanımlara müraciət mənasında işlənməkdədir.

Baba. Bu söz tarixən klassik irsimizdə daha çox ata, qismən də böyük [TMAL, I c., 2023: s. 121] mənasında işlənsə də, ayrım dialektində ədəbi dildə olduğu kimi baba ananın və atanın atası anlamında işlənməkdədir. Qeyd edək ki, Türkiyə türçəsi bu sözün arxaik formasını mühafizə etsə də, Azərbaycan ədəbi dilində bu belə deyil. Lakin Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində (Başkeçid, Təbriz, Füzuli) həmin söz ata [ADDL, 2007: s. 33] anlamında da işlənməkdədir. Baba sözü KDQ-də də ata mənasında işlənilir: “*Baba – Ata, dədə*” [KDQ, 2004: s. 314]. “*Babası Baybörə xan aydır: “Oğul, sən qız diləməzsən, kəndünə bir hampa istərmişsən. Oğul, məgər sən istədiyən qız Baybican bəg qızı Banıçıçək ola?!” – dedi. Beyrək aydır: “Bəli, pəs, əvət, ağ saqallı əziz baba, mənim dəxi istədiyim odur”, – dedi*” [KDQ, 2004: s. 57]. Buradan da aydın olur ki, Azərbaycan ədəbi dilində və onun dialektlərində, xüsusilə də ayrım dialektində baba sözünün semantik mənasında tarixən müəyyən qədər dəyişiklik baş vermişdir. Yəni bu söz qədim dövrlərdə həm ata, həm də baba mənasında işlənsə də, hazırda onun ata mənası arxaikləşmiş (çox az sayda dialektə işlənməsi istisnadır), valideynlərin atası anlamını verən baba mənasında və bir də ümumiyyətlə, ağsaqqal kişilərə hörmət əlaməti olaraq müraciət mənasında işlənməkdədir.

Ciji. Ayrım dialektində bu söz bir sıra areallarda ana anlamında istifadə edilir. Şəmkirdə isə nənə anlamında işlənir. ADDL-də də bu sözün Azərbaycan dilinin əksər dialektlərində, xüsusilə də ayrımların məskunlaşdığı areallar olan Daşkəsən, Gədəbəy, Goranboy, Qazax, Şəmkir, Tovuzda ana [ADDL, 2007: s. 78] mənasında işləndiyi göstərilir. Qeyd edək ki, material toplanışı zamanı bu sözə yalnız Tovuz rayonu ərazisində rast gəldik.

Qağa. Bu söz ayrım dialektində qardaş, xüsusilə də böyük qardaş və müraciət mənasında işlənir: [*Qağam (böyük qardaşını nəzərdə tutur – R.B.) əsgərrix’dən gələndə anam onu öyləndirəjəx’*]? yaxud “- *Ay qağa, bu gün mal nobatı Əsədgilin deyildi bəs? Sən niyə gedirsən?*” [İsmayilov, 2018: s. 46]. ADİL-də də bu sözün danışqda hörmət əlaməti olaraq böyük qardaşa, əmiyə, dayıya və ümumiyyətlə, yaxın adama deyildiyi [ADİL, III c., 2006: s. 16] göstərilir. Onu da deyək ki, qağa sözü ayrım dialektində bəzi kəndlərdə ata anlamında da işlənir.

Samit artımı ilə nisbətən fərqli anlayışlar ifadə edən sözlər

Buraya, əsasən, ana və nənə, bəzi hallarda isə ata, baba, dədə və s. kimi sözlərə “ş” hərfinin artırılmasını (anaş, nənəş) aid etmək olar. Belə ki, həmin sözlərin sonuna ş əlavə olunaraq ayrım dialektində müəyyən qohumluq anlayışı ifadə edir. Məsələn, valideynlər əksər hallarda öz qızlarına “anaş” deyərək müraciət edirlər. Həmçinin valideynlər öz analarının adını qız uşaqlarına qoyur və onları da anaş deyərək çağırırlar. Bu söz bəzi yerlərdə “*hər işdən başı çıxan, hər bəclik və əməl bilən*” [ADDL, 2007: s. 24] kimi anlamda da işlənir. Onu da deyək ki, ayrım

dialektində bu söz, adətən, böyükklərin qız uşaqlarına müraciətidir. Maraqlıdır ki, əksər dialektlərdə və elə ədəbi dildə də ana sözü insanı dünyaya gətirən xanıma və bəzi hallarda isə ananın və ya atanın anası anlamını ifadə etsə də, ona “ş” hərfi artırılarda yalnız qız uşaqlarına aid edilir. Anaya müraciət olunanda isə yalnız əzizləmə mənası daşıyır. Nənəş sözü də təxminən eyni funksiyaya malikdir. Lakin nənə sözü valideynlərin anası anlamında, nənəş sözü isə nənənin adı qoyulan qız uşaqlarına deyilir. Çox vaxt nənənin adı verilən qızlara onlara verilən ad deyil, məhz nənəş deyər müraciət edilir. Buradan belə qənaət hasil olur ki, anaş və nənəş sözləri qız övladı anlamında ayrım dialektində işlənməkdədir.

Ədəbi dildə olan sözlərin səs dəyişməsi ilə işlənmələr

Bacı – bəji, baba – bava, bibi – büvü, nəvə – nüə, qardaş – qaqa / qağa, dayı – day-day (əzizləmə və sığını göstərmə mənasında) və s.

2. Ailə qurmaqla bağlı işlənən qohumluğa aid sözlər

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ailə münasibətlərini və nikah vasitəsilə yaranan yeni bağlılıqları ifadə edən kifayət qədər sözlər mövcuddur və onların öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə sözlər ayrı-ayrı fərdlərin arasındakı evlilik prosesini göstərən dil vahidləri kimi dəyərləndirilməklə bərabər, həm də onlar bütövlükdə cəmiyyətin mövcud adət-ənənələrinə uyğun şəkildə istifadə edildiyini və xalq təfəkkürünü ifadə edən, bəzi hallarda xalqın kimliyini müəyyənləşdirən milli dəyərlər kimi çıxış edir. Ayrım dialektində də ailə qurma, evlənmə prosesində – toy ərəfəsi, toy günü və ya toydan sonrakı günlərdə bir sıra spesifik sözlər və ya ədəbi dildə olan sözün fərqli anlamları işlənməkdədir. Burada ailə həyatı qurma və nikah prosesi ilə bağlı ayrım dialektində istifadə olunan qohumluq bildirən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri diqqətə çatdırılacaq.

Yengə. Ayrım dialektində bu söz iki anlamda işlədilir: 1) qardaşın, əminin, dayının, əmioğlunun, bibioğlunun, dayioğlunun, xalaoğlunun, hətta atanın və ananın əmisi, dayısı, bibisi, xalası oğlanlarının da həyat yoldaşları anlamında; 2) toy ərəfəsində və toy zamanı həm qıza, həm də oğlana ailələrinə yaxın bir xanımın (ən çox qardaş, əmi və dayının həyat yoldaşı olur) – evlənmə prosesində onların yanında olaraq müəyyən işlərdə onlara yardımçı ola biləcək bir qadının təyin edilməsi, yəni toyda oğlanın və ya qızın yanında gedən xanım anlamında: oğlan yengəsi, qız yengəsi. Bu sözle bağlı mənbələrdəki bəzi fikirlərə nəzər salaraq. N.Əliyeva bu söz barədə belə yazır: “*Buradan belə nəticəyə gəlik ki, qədim türklərdə yengə sözünün ifadə etdiyi ilk məna “qardaşın, əminin və ya dayının həyat yoldaşı” olmuş, sonralar sözdə məna genişlənməsi baş vermiş, digər məna isə bu işi məhz həmin şəxs icra etdiyi üçün qazanmışdır. Onun ilkin mənası Azərbaycan dilində və Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənmir. Türkcənin Anadolu dialektlərində də yengə Naxçıvanda işləndiyi mənada və “toya adamları dəvət edən və evlənmə işlərində vasitəçilik edən qadın” mənalarında qeydə alınmışdır*” [Əliyeva, 2018: s. 175-176]. K.Quliyeva da çox doğru olaraq bu sözle bağlı belə qeyd edir: “*Dilin inkişafının ilk çağlarında “böyük qardaşın arvadı” mənası*

bildirən yengə sözü sonralar mənasını genişləndirərək “toy günü gəlini oğlan evinə aparən qadın” mənasında da işlənmişdir. Toy zamanı həmin vəzifəni əsasən böyük gəlin, böyük qardaşın, əminin və ya dayının arvadı icra etdiyinə görə yengə sözü yeni mənə qazanmışdır” [Quliyeva, 2022: s. 84]. Yengə sözü TMAL-də “böyük qardaşın arvadı” [TMAL, III c., 2023: s. 397] kimi göstərilir, KDQ və İbn Mühənnanın “Hilyətül-inasan və həlbətül-lisan” əsərindən nümunələr verilir. KDQ-də də “Yengə – Böyük qardaşın arvadı” [KDQ, 2004: s. 367] anlamında işlədildiyi qeyd olunub. Bunlardan başqa, “Türkiyədə xalq ağzından dərləmə sözlüyü”ndə yengə sözünün türk dilinin dialektlərində üç mənada işləndiyi vurğulanır: 1. Gəlinə bələdçilik edən / yol göstərən qadın (Emirdağ, Bağlılı, Bağlıca və s.). 2. Düğün çağırıcısı – dəvətnamə paylayan (Bozan). 3. Evlənmə işlərində araçılıq edən qadın (Trabzon) [TXADS, 2019: s. 4247]. İstinadlardan da göründüyü kimi, ayrım dialektində yengə sözünün sonradan qazanılan mənasının işlədilməsi ilə yanaşı, Naxçıvan və Anadolunun bəzi şivələrindən fərqli olaraq həm də həmin o qədim mənə mühafizə edilmişdir.

Elti. Elti ayrım dialektində qardaşların həyat yoldaşlarının bir-birinə dediyi söz anlamında geniş gəildə işlənərkədir. M.Hüseynova bu söz barədə belə yazır: “*Aparadığımız araşdırmalar göstərir ki, istər oğuz, istərsə də qıpçaq qrupu türk dillərinin bəzilərinə dialekt və şivə sözü kimi işlənən leksik vahidlər digərlərində ədəbi dilin sözü kimi işlənir. Məsələn, elti sözü Türkiyə və türkmən ədəbi dillərində işləndiyi halda, Azərbaycan ədəbi dilində deyil, dialekt və şivələrində öz izini qoruyub saxlamışdır. Elti sözü Azərbaycan Qazax, Quba, Marneuli, Şəki dialekt və şivələrində eyni formada, Tovuz şivəsində isə erti (r-l samit əvəzlənməsi ilə) şəklində işlənir və “iki qardaşın arvadları” anlamını bildirir*” [Hüseynova, 2020: s. 496]. Göründüyü kimi, digər türk dillərində ədəbi dil faktı kimi qeydə alınan, lakin Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən elti sözü Azərbaycan dilinin əksər dialektlərində, o cümlədən də ayrım dialektində də mövcuddur.

Adaxlanmax, adaxlı. Bu sözlər ADİL-də müvafiq olaraq “*Nişanlanmaq, nişan taxılmaq; Nişanlı, deyikli*” [ADİL, I c., 2006: s. 44] mənalarını ifadə etdiyi göstərilmişdir. Lakin qeyd edək ki, bizcə, bu sözlərin ümumi ədəbi dildə işləkliyi qeyri-məhsuldardır, dialektlərdə, xüsusilə də ayrım dialektində daha aktiv şəkildə işlənərkədir [Ədə qadañ alem **adaxlıñın** ad gününə nə aparajaxsañ]. Onu da deyək ki, bu sözlər KDQ-də “*adaxlı, nişanlı, yavuklu / yavuqlı*” [DQKEL, 2004: s. 7] şəkilndə paralel işlənmişdir. KDQ-dən oxuyuruq: “*Otağın önində irişi gəldi, keyki sinirlədi. Baqdı gördi bu otağ Banuçiçək otağıymış ki, beşikkərtmə nişanlısı-adaxlısıydı*” [KDQ, 2004: s. 55]. Yaxud “*Beyrək xan dəxi oxın atdı dibinə gərdəgin dikdi. Adağlusından ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi. Beyrək geydi*” [KDQ, 2004: s. 60-61]. “*Beyrəgin yavuqlusına xəbər oldu. Banuçiçək qaralar geydi, ağ qaftanını çıxardı. Güz alması kibi al qanağını dartdı, yırtıdı*” [KDQ, 2004: s. 61]. Göründüyü kimi, KDQ-də adaxlı və yavuqlu sözləri paralel şəkildə işlənmişdir. Lakin hazırda Azərbaycan dilinin digər dialektlərində və eləcə də

ayrım dialektində adaxlı vaianti qorunmuş, yavuqlu variant isə dilin arxaik qatına keçmişdir.

Nəmə. ADDL-də nəmə sözünün dialektlərdə 3 mənada: 1. Toyda ev sahibinə və aşığa verilən pul. 2. Toyda paylanan şirniyyat. 3. Oğlan evlənəndə və qız ərə gedəndə onlara verilən hədiyyə [ADDL, 2007: s. 372]. ADİL-də də bu sözün mənası təxminən elə bu anlamlara uyğun şəkildə verilib: “*Nəmə is. etnoqr. Xalq adətincə toyda, nişanda paylanan şirni, pul və s.*” [ADİL, III c., 2006: s. 478]. İstinadlara əsasən qeyd edək ki, ayrım dialektində də vurğulanan mənalardan hamısı işləkdir. Sadəcə olaraq, fərqli situasiyalarda işlənir. Həmin vəziyyətləri belə qruplaşdırma bilərik: 1) qazanağzıaçmaya görə verilən nəmə; 2) bəy tərifi zamanı yığılan nəmə; 3) oyun havaları üçün sifarişlərə verilən nəmə; 4) qız yengəsinə verilən nəmə; 5) oğlan yengəsinə verilən nəmə; bəyi oğurlayanlara verilən nəmə; 6) xına və ya şirniyyat paylayanlara verilən nəmə; 7) video çəkənlərə verilən nəmə və s. Qeyd edək ki, ayrımların şeniş şəkildə məskunlaşdığı Qars şivələrində də bu söz işlənməkdədir. Bu barədə Sevinc Qəmbərova yazır: “*Qars şivələrində də bu söz (nəmə sözü – R.B.) toy mərasimlərində istifadə olunur; məs.: -Onnan sora nemerler toplanır tekrar (K.) və s. Bu sözün türk dilinin digər şivələrində qeyd alınmaması, Qars şivələrində azərbaycanlılarla sıx əlaqələrin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır*” [Qəmbərova, 2021: s. 73].

Başdix. Bu sözün aktivliyi hazırda azalsa da, əvvəllər ayrım dialektində toy ərəfəsində geniş işləkliyə malik idi. Son zamanlar toy adət-ənənələrində mövcud olan digər dəyişikliklər kimi başdix pulu anlayışı da yavaş-yavaş arxaik fonda keçid etməkdədir. Material toplanışı zamanı bu mövzudakı sualımıza belə cavab aldıq: [A bala, qadañ alem, da: nə:zer elə şeylər, da: başdix-maşdix yoxdu. Əvvələr olordu elə şeylər, dünyanın şeñ vaxdıydı, toyun da dadı-duzu vardı. Amma elə bir tərəfdən də a bala, yaxşı elef ləğv eleflər. Qadañ alem bilersəñmi o başdix söhbətinə görə nə xərtə sodalar (sövdələr, toy danışmaları – R.B.) pozuluf? (Səhnə nəne (91 yaş), Daşkəsən, Təzəkənd k.)]. ADDL-də başdix sözü ayrım dialektinin yayıldığı areallarda “*toy ərəfəsində qız evinin oğlan evindən aldığı pul, heyvan və s.*” [ADDL, 2007: s. 42] anlamında işləndiyi göstərilir. “*Qars bölgəsində də bu mərasim toydan əvvəl başdix adı ilə icra olunur; məs.: -Başdix keserih beş bin lire; -Başdix, heleti, yağı götürüb gederix’; -E o zaman da başdix varmış, on bin, beş min ne ise*” [Qəmbərova, 2021: s. 71].

Bir məsələni də xüsusi vurğulayaq ki, bu qrupa daxil ola bilən sözlərin sayı xeyli çoxdur. Yəni bu qəbildən olan sözlərin özlərinin ayrıca bir araşdırma (məqalə) mövzusu olduğunu və bu məqalənin həcm limitini nəzərə alaraq digər sözlərlə bağlı ayrıca təhlil nəzərdə tutduğumuz üçün həmin sözlərin adlarını çəkməklə bu hissəni yekunlaşdırırıq. Belə ki, nikah və toy prosesi ilə bağlı ayrım dialektindən aşağıdakı sözləri də əldə etmişik: dehli / deyhli / deyikli, qavaxqaytarmaq, qazanağzıaşdı, gəlin gətirməx’, qız köçürməx’, boygörməsi, bəlgə / bəlyə, parçaçıqını, şan (nişan), şan taxmax, şan aparmax, şan qaytarmaq, şan üzüyü, şannı (şanın havax gələr davadan), ciyaraxşamı, üçaş və s.

3. Qohumluqla əlaqədar işlənən digər sözlər

Ayrım dialektində elə sözlər də var ki, onlar haqqında bəhs edilən qruplara aid edilə bilməsə də, onları qohumluqla bağlı olan sözlər kimi ayrıca qruplaşdırmaq mümkündür. Belə ki, burada əvvəlki qruplara daxil olmayan, yaxud qismən daxil ola biləcək və ümumiyyətlə, qohumluqla bağlı digər sözləri leksik-semantik baxımdan təhlil etməyi məqsəduyğun hesab edirik. Belə sözlərə aşağıdakıları aid etmək olar.

Günü. Bu söz ayrım dialektində bir kişiyyə məxsus qadınların bir-birlərinə dediyi ifadə kimi işlənərkədir. Kübra Quliyeva bu sözə bağlı araşdırmalarını belə ümumiləşdirir: “*Günü sözünə qədim türk dillərində təsadüf olunmadığından həmin sözün sonrakı inkişaf mərhələsinin məhsulu olduğunu söyləyə bilərik. Bunun digər səbəbi qədim türklərdə qadının kişi ilə eyni hüquqa malik olmasıdır. Günü sözü türk mənşəli söz olsa da, yalnız islamın gəlişindən sonra yaranmışdır, çünki yalnız islam dini iktiravdlılığa, ikili nikaha yol verirdi. Bu söz islam dini ilə bağlı çoxarvadlıqdan sonra türklərə monqol dilindəki kuma sözündən keçmişdir. Digər türk dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində yalnız günü sözünə rast gəlirik. Lakin kuma sözü qıpçaq qrupu türk dillərində də mövcuddur və koma formasında “ortak cariyə” mənasını bildirir. Çuvaş dilində kuma “sağdıq qadın”, kum isə “sağdıq” mənalarındadır. Bu söz türk dilləri vasitəsi ilə rus dilinə də keçmişdir*” [Quliyeva, 2022: s. 68-69]. KDQ-də bu sözün qismən fərqli mənada olsa da, işləndiyi qeyd olunub: “*Günü – Günü (qadın). Qısqanma, qısqanclıq*” [KDQ, 2004: s. 334]. Göründüyü kimi, KDQ-də günü sözü indiki ayrım dialektində və ya digər dialektlərdə də ifadə etdiyi anlamda işlənəməyib. Bizcə isə, KDQ-dəki ifadəsi birbaşa hazırkı mənasının mahiyyətində duran semantika ilə üst-üstə düşür. Belə ki, günü qadın cinsini bildirir və bir-birinə günü olan qadınlar arasında da qısqanclıq mümkünsüzdür. Bu mənada həmin sözün tarixən də dildə işlənməsi fikrini səsləndirmək olar. Lakin K.Quliyevanın da dediyi kimi ən qədim abidələrin dilində rast gəlinmir.

Ərkəsöyün. Ayrım dialektində işlənən ərkəsöyün sözü Azərbaycan ədəbi dilində işlənən “*ərköyün – həddindən artıq əzizlənmək, bütünü arzu və şıltaqlıqları yerinə yetirilməsi nəticəsində xudbin böyümüş*” [ADİL, II c., 2006: s. 128] sözünün fonetik dəyişikliklərlə – səs artımı ilə işlənən formasıdır. Ayrım dialektində ədəbi dildə işləndiyi mənadan başqa, bəzi hallarda bu söz “*müəyyən xoşa gəlməyən hərəkət edən övlad (uşaq) mənasında*” da işlənir: [Əhmədinin gədəsi yaman ərkəsöyün uşaqxdı heç ipə-sapa da yatme:r]; [Tosu evimizin ərkəsöyünüdür].

Çirtim (çirtimologiya). Bu söz ayrım dialektində qohum, qohum-əqrəbə və nəsil mənasında işlənərkədir. Qohum mənasında: [Mə:m belə bir çirtimim yoxdur]; nəsil mənasında: [Mən qətiyyə o çirtimdən (çirtimologiyadan) qız almaram, yaman hayasız olollar].

Cöğa / coğa. Bu söz ayrım dialektində iki mənada işlədilir: 1) ərazi, səmt, tərəf. 2) nəsil, qohum, simsar. Birinci mənada: [A bala, bilmərsənmi, bizim cöğada

o cürünə dam (ev) tikən olmayıf heş vax]. İkinci mənada isə: [*Bizim cöğada o xərtənə alim var ki hansını deyirsən*].

Simsar. Azərbaycan dilinin əksər dialektlərində, o cümlədən də ayrım dialektində işlənən fars mənşəli simsar sözü həm ərəzi, tərəf, cöğə, həm daha yaxın olan adamlar, həm də uzaq qohum və nəsil mənasında işlənir: [*Onun heş maña simsarı da yoxdur*]; [*Maña simsar olan adamların hamması yaxşı münasibəttər saxlamışam*].

Züryət. Bircə, ərəb mənşəli “Zürriyyət – nəsil, soy” [KAƏİƏFSL, II s., 2005: s. 469] sözünün müəyyən fonetik dəyişikliklərlə işlənən forması olan bu söz Azərbaycan dilinin əksər şivələrində işləndiyi kimi ayrım dialektində də istifadə olunur. Xüsusilə də bu sözü Daşkəsən rayonu ərəzindəki ayrım kəndlərindən qeydə aldıq. Bu söz nəsil, uşaq mənasını ifadə edir. [*Pirverdinin züryəti; Onnarın züryətinən öyləmməram*] (Daşkəsən. Qabaqtəpə k.) və s.

Əkə. Bu söz ayrım dialektində həm təkcə əkə, həm də əkə-bükə formasında işlənərkədir. Əkə qız uşaqlarına müraciət formasında işlənir: [*Əkə, qadañ alem maña bir çay gətirginən*]. Burada qız övladı mənasını ehtiva edir. Əkə-bükə isə böyük qız anlamında işlənərkədir: [*Sona da: əkə-bükə bir qızıdır*]. Bu söz Xəlid Səid Xocayevin tərcümə etdiyi və 2024-cü ildə çap edilən M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində böyük bacı mənasını ifadə etdiyi qeyd olunmuşdur [Kaşğari, I c., 2024: s. 146]. K.Quliyeva da bu sözün qədim variantı olan “eke”dən bəhs edərək belə yazır: “*Gültəkin abidəsində “böyük qohum” Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında əkə formasında yaxın mənələrdə işlənir. Bu söz Qazax, Amasiya bölgəsi şivələrində “yaşlı, qoca heyvan”, Meğri şivələrində “işdə sınınmış, işdə bişmiş mal-heyvan, at, qatır”, Qazax bölgəsində əkəlix’ formasında “böyüklük”, əkəpükə kimi “böyük, yaşlı” mənələrini bildirir: - Əkə heyvanın əti bərk olar, yeməli olmaz (Qazax)”* [Quliyeva, 2022: s. 86]. Göründüyü kimi, tarixən də dildə işlənən bu söz hazırda Azərbaycan dilinin bir sıra dialektlərində, o cümlədən də ayrım dialektində istifadə edilir.

Cırımpara. Uşaq, övlad mənasında işlənir [*Nəsinin cırımparaları büüyünəri bağa girif də almaları yolu*].

Bij / bic (bijərtəx’, bjbala / bicbala). Bu söz ayrım dialektində həm atası bilinməyən uşaq, həm çox hiyləgər, həm də çoxbilmiş, tədbirli, zirək, ağıllı mənələrində işlənərkədir: [*Ağız, xavarıñ varmı o Tamamın bij gədəsi Söyünün qızını qaçırdı*]; [*Ağəz, o Teyfin gədəsinən gözüm heş su içmə:r, yamanca bij (bijərtəx’) gədədi ha:*] və s.

Əfci. Bu söz ayrım dialektində qadın xasiyyətli kişi anlamında işlənir. Yəni kişiyyə xas olmayan hərəkət edərək nə isə barədə yersiz və uzun-uzadı danışan (əfçələyən / ifçələyən) kişilərə belə deyirlər. [*Ay, sən nə əfci adamsən, qulağım batdı dana nə qədər boş-boş danışsən*] K.Quliyeva da bu sözün qədim forması olan “ebçi”dən bəhs edərək onun “Qədm türk lüğəti”ndə “arvad, qadın” mənasında verildiyini və Azərbaycan dilinin qərb şivələrində, xüsusilə də ayrım dialektinin yayılma areallarında (Qazax, Borçalı, Tovuz, Gədəbəy) əfci formasında “qadın

xasiyyətli kişi” mənasında işləndiyini [Quliyeva, 2022: s. 86] xüsusi olaraq qeyd edir. Onu da deyək ki, ayrım dialektində həmin mənanı ifadə edən “həpir” formasına da rast gəlinir: Həpir Söyün, həpir Məmməd və s. kimi ifadələr də mövcuddur. Həmçinin K.Quliyeva bu sözün Abşeron şivələrində “həpçi” [Quliyeva, 2022: s. 87] kimi də işləndiyini vurğulayır. TMAL-də isə əçi sözün klassik irsdə tarixən qadın anlamında işləndiyi qeyd olunub [TMAL, I c., 2023: s. 424]. Bu da deməyə əsas verir ki, məhz elə bu söz tarixən qadın anlamında da işlənmişdir. Sonradan müəyyən fonetik və semantik dəyişikliyə uğrayaraq, qadın xislətli / təbiətli kişi anlamında işlənəməkdədir.

Gədə. Azərbaycan dilində nökrə anlamı ifadə edən gədə sözü ümumxalq danışığı – el dilində daha çox mənfi anlamda (kişiyə yaraşmayan, xoşagəlməz hərəkətlər edən və s.) başa düşülür. Ayrım dialektində isə bizzat, bu söz “*Enantiosemiya – sözün, ifadənin, şəkilçinin antonim mənalar bildirmə xüsusiyyəti*” [Adilov, 2020: s. 143] kimi dəyərləndirilməlidir. Belə ki, ayrım dialektində gədə sözü iki anlamda (müsbət və mənfi) istifadə edilir. Qeyd edək ki, ayrım dialektində bu sözün semantik dairəsi genişdir. Belə ki, digər dialektlərdə daha çox mənfi anlamda işlənən gədə sözü ayrım dialektində çox işlənəməklə yanaşı, həm də müsbət mənalarda (igid, qoçaq, oğul, övlad, uşaq və s.) işlənəməkdədir ki, onlardan da biri oğul övladı anlamıdır: [*Qonşunun gədəsi əsgərrix’dən gəlif, gedəx’ gözyadınmığı verəx*’], yaxud [*Ağəz qadənq alem gədənq əsgərrix’dən havax gələjəx*] və s.

Mənfi anlam ifadə etməsi bəzədə isə belə demək olar ki, bu sözün ilkin mənası elə mənfi anlamda olub, sonradan isə mənə genişlənməsi nəticəsində müsbət anlamda ifadə etməyə başlayıb. Belə ki, fars mənşəli olan gədə sözü “Klassik ədəbiyyatda işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə belə yazılıb: “*Gədə f. 1) dilənçi, yolçu; 2) alçaq, mənliyi olmayan; 3) yoxsul, kasıb; 4) qul, kölə; 5) nökrə, qulluqçu*” [KAƏİƏFSL, I c., 2005: s. 207]. “Türkiyədə xalq ağzından dərləmə sözlüyü”ndə gədə (gede) sözünün türk dilinin dialektlərində iki mənada işləndiyi qeyd olunur: 1. Gelişməmiş – formalaşmamış, inkişafdan qalmış, geri qalmış (İsabey). 2. Kötü – pis (İsabey) [TXADS, 2019: s. 4509]. Göründüyü kimi, klassik ədəbiyyat nümunələrində də bu sözdən istifadə edilib. XVI əsrdə M.Füzulinin dilində yoxsul, kasıb, fəqir mənasında işlənib.

“Oxun hər ləhzə kim, canım dələr, könüm qılar əfğan,

Be-eyni eylə kim, fəryad edər itlər, gədə görgəc” [M.Füzuli, I c., 2005: s. 86].

Təbii ki, Füzuli özünə mənfi mənada gədə deyə bilməzdi. Şair bu sözü daha çox şah obrazı ilə təzadda təqdim edir. Xüsusilə də ilahi eşqin önündə gədə (aciz, fəqir, dilənçi) olmağı dünyadakı şahlıqdan üstün bilir.

Qeyd edək ki, XIX əsrdən başlayaraq gədə sözünün semantikasında mənə dəyişməsi və ya genişlənməsi baş verərək həm ucuz, hörmətsiz adam, həm də ayrım dialektində ifadə etdiyi oğul-uşaq, oğlan, kişi anlamında işlənmişdir.

Onu da xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, Gədəbəy sözündəki gədə sözü tamamilə fərqli anlamı ifadə edir. Belə ki, Gədəbəy sözünün elmi izahında gədə sözü

əslində gədikdir (M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” şeirində də gədik sözü var və dağın yamacı, döşü, təpə). Bəy isə – bek – beklemek – bəkləmək, yəni gözləmək anlamındadır. Deməli, Gədəbəy sözünün əsl mənası “gözetçi təpəsi”, “gözetçi məntəqəsi”, “gözetçi yeri” deməkdir. Halbuki bu sözün etimologiyası müxtəlif formalarda izah olunur. ADDL-də də gədik sözünün izahı verilib: “*Gədik (Ordubad) – aşırım, dağ keçidi. – Biz bu gün dağın gədiyinnən aşırıxdıx*” [ADDL, 2007: s. 176]. “Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti”ndə bu sözün tarixən klassik irsimizdə gədüg / gədük şəklində öz əksini taparaq daha çox 1. Aşırım, dağ keçidi, qismən də 2. məc. Nöqsən və 3. məc. Zıyan, zərər [TMAL, II c., 2023: s. 18-19] anlamlarında işləndiyi qeyd edilir və nümunələr təqdim edilir. Göstərilən faktlar da həmin fikri təsdiq etmiş olur.

Dilğır. Bu söz də əksər vaxtlar gədə sözünün mənfi anlamına uyğun mənaya malik söz kimi istifadə edilir və uşaq mənasındadır: [*Dünənin dilğırındır ma: dediyi sözə baxınən*]/

Nəhayət, qeyd edək ki, ayrım dialektində qayın, baldız, qaynana, qaynata, quda, bacanax, gəlin, kürəkən, yeznə, bacı, ər, arvad, əmi, dayı, qardaş, ata, ana, qız, oğul, xala, bibi, xalaoğlu, bibioğlu, dayıoğlu, əmioğlu, xalaqızı, bibiqızı, əmiqızı, analıq, atalıq, nənə və s. kimi bir sıra sözlər elə ədəbi dildə olduğu kimi də işlənərkəndir, lakin bu sözlərin bəzilərinin əvvəldə də göstərdiyimiz kimi, ayrım dialektində fərqli formaları da mövcuddur.

Azərbaycan dilinin ərəzi deyil, məhz tayfa adı ilə adlanan ayrım dialektində işlənən qohumluqla bağlı sözlər leksik-semantik baxımdan araşdırılarkən aşağıdakı elmi qənaətlər əldə olunmuşdur:

1. Araşdırmalar göstərir ki, ayrım dialektində işlənən qohumluqla dair sözlərin bir çoxu (dədə, aba, yengə, əkə və s.) Azərbaycan dilinin qədim leksik qatında da mövcud olmuşdur. Xüsusilə də belə sözlər qədim türk yazılı abidələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, bəzi tarixi lüğətlərdə, folklor və klassik ədəbiyyat nümunələrində öz əksini tapmaqdadır. Bu isə o deməkdir ki, tarixən Azərbaycan dilində aktiv işləkliyə malik bir sıra sözlər indi ədəbi dildə işləkliyini tam və ya qismən itirsə də, ayrım dialektində mühafizə edilməkdədir.

2. Tədqiqat zamanı o da aydın oldu ki, hazırda ədəbi dildə işlənən bəzi qohumluq bildirən sözlər (baba, ana, gədə, lələ, dədə və s.) ayrım dialektində fərqli və həm də müxtəlif semantik çalarlığa malikdir. Bunu belə sözlərin hörmət əlaməti olan müraciət anlamında işlədilməsi ilə də əlaqələndirə bilərik.

3. Bəzi qohumluq bildirən sözlər (baba-bava, bacı-bajı, bibi-büvü, nəvə-nüə və s.) ədəbi dildən fərqli fonetik tərkibə malikdir. Bunu isə digər dialektlərdən fərqli olaraq ayrım dialketində mövcud olan özünəməxsus xüsusiyyətlərlə əlaqələndirmək mümkündür və bu baxımdan da təbii haldır.

Elmi yenilik və tətbiqi əhəmiyyəti

Məqalədə Azərbaycan dilinin ayrım dialektində işlənən qohumluqla bağlı sözlər ilk dəfə olaraq ayrıca və sistemli şəkildə leksik-semantik cəhətdən tədqiqat obyektı olur. Belə ki, araşdırmada ayrım dialektində ədəbi dildən və digər

dialektlərdən fərqli semantikalarla işlənən bəzi qohumluq bildirən sözlər aşkalanaraq üç qrupda sistemləşdirilir və müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Araşdırmanın nəticələri həm nəzəri, həm də təcrübi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu tədqiqatdan həm bu istiqamətdə yazılacaq dissertasiya, monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti və digər akademik yazı növlərinin hazırlanmasında, həm də dialektoloji və etimoloji lüğətlərin tərtibi zamanı yararlanmaq mümkündür. Həmçinin məqalə ali məktəblərin filologiya fakültələrində “Azərbaycan dialektologiyası”, “Azərbaycan dilinin tarixi”, “Tarixi dialektologiya” və s. dialektologiya ilə əlaqəli digər fənlərin tədrisi zamanı əlavə bir mənbə kimi də istifadə oluna bilər.

Məqalədə istifadə edilən qısaltmalar

ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti

ADİL – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti

DQKEL – Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət

KAƏİƏFSL – Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti

KDQ – Kitabı-Dədə Qorqud

TXADS – Türkiyədə xalq ağzından dərləmə sözlüyü

TMAL – Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti / M.İ. Adilov, Z.N. Verdiyeva, F.M. Ağayeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 656 s.

2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / redaktorlar: A.A. Axundov, Q.Ş. Kazımov, S.M. Behbudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 568 s.

3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / tərt. ed. Ə. Orucov və b., red. A. Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2006, – 744 s.

4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / tərt. ed. Ə. Orucov və b., red. A. Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2006, – 792 s.

5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / tərt. ed. Ə. Orucov və b., red. A. Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2006, – 672 s.

6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / tərt. ed. Ə. Orucov və b., red. A. Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2006, – 672 s.

7. Bayramov, A. Ağbaba şivəsi sözlüyü / A. Bayramov, A. Bayramova. – Bakı: AM965 MMC, – 2014. – 280 s.

8. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dialektologiyası / İ. Bayramov. – Ankara: İskad, – 2022. – 456 s.

9. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət / nəşr. haz. T. Hacıyev. – Bakı: Öndər, – 2004. – 368 s.

10. Əliyeva, N. Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası / N. Əliyeva. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2018. – 201 s.

11. Hüseynova, M. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası / M. Hüseynova. – Bakı: ADPU, – 2020. – 600 s.

- 12.İsmayilov, R.M. Ruhumun vətəni. Poladlı kəndi: tarix və etnoqrafiya / R.M.İsmayilov. – Bakı: Nurlar, – 2018. – 648 s.
- 13.Kaşğari, M. Divanü-lügat-it-türk: [3 cildə] / tərc. X.S.Xocayev, tərt. N.Məmmədli. – Bakı: Elm, – c. 1. – 2024. – 552 s.
- 14.Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / tərt. S.Əlizadə, red. T.Hacıyev. – Bakı: Öndər, – 2004. – 376 s.
- 15.Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti: [2 cildə] / tərt. ed. B.Abdullayev və b., elmi red. M.Adilov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 416 s.
- 16.Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti: [2 cildə] / tərt. ed. B.Abdullayev və b., elmi red. M.Adilov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – 472 s.
- 17.Qəmbərova, S. Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin müqayisəli leksikası / S.Qəmbərova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 208 s.
- 18.Quliyeva, K. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində qohumluq münasibətləri bildirən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri / K.Quliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, 2022. – 140 s.
- 19.Məhəmməd Füzuli. Əsərləri [6 cildə] / M.Füzuli. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 400 s.
- 20.Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası / M.Məmmədli. – Bakı: Zərdabi Nəşr, – 2019. – 352 s.
- 21.Sadiqov, B.P. Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivələri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 1963. – 370 s.
- 22.Səfərova, L. Azərbaycan dilinin Culfa şivələrində qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər: [Elektron resurs] / URL: ikisahil.az/post/234791-azerbaycan-dilinin-culfa-shivelerinde-qohumluq-elaqelerini-bildiren-sozler (14.03.2026)
- 23.Türkiyə'də Halk Ağzından Dərləmə sözlüğü. U-Z ekler: [6 ciltde] / Hazırlayanlar: Ö.A.Aksoy, G.A.Cankocak. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – c. 6. – 2019. – s. 4021-4844.
- 24.Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti (XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan yazılı abidələri əsasında): [3 cildə] / elmi red: N.Məmmədli, layihə rəh. X.Heydərova. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2023. – 468 s.
- 25.Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti (XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan yazılı abidələri əsasında): [3 cildə] / elmi red: N.Məmmədli, layihə rəh. X.Heydərova. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2023. – 464 s.
- 26.Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti (XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan yazılı abidələri əsasında): [3 cildə] / elmi red: N.Məmmədli, layihə rəh. X.Heydərova. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 3. – 2023. – 480 s.
- 27.Vəliyeva, G. Azərbaycan dialektologiyası. Dərs vəsaiti / G.Vəliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 121 s.

**LEXICO-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF KINSHIP TERMS IN
THE AYRIM DIALECT OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE****SUMMARY**

The article is devoted to the study of the lexico-semantic characteristics of kinship terms used in the Ayrim dialect of the Azerbaijani language. In this study, kinship-related words were selected and analyzed based on dialect materials collected from the Ayrim dialect. Taking into account the expressive and semantic potential of these words, they have been systematized into three groups. Words belonging to each group are presented separately, highlighting their functionality and lexico-semantic peculiarities.

The existing analysis reveals that kinship terms used in the Ayrim dialect, such as *aba*, *eke*, *dede*, *yenge*, etc., were used in the oldest monuments of the Azerbaijani language, particularly in the language of the "Book of Dede Korkut" epics, and are still preserved and utilized in this dialect today.

Key words: *Azerbaijani language, ayrim dialect, kinship terms, lexico-semantic analysis.*

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ, СВЯ-
ЗАННЫХ С РОДСТВОМ, В АЙРУМСКОМ ДИАЛЕКТЕ АЗЕРБАЙ-
ДЖАНСКОГО ЯЗЫКА****РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена исследованию лексико-семантических особенностей терминов родства, используемых в айрумском диалекте азербайджанского языка. В рамках данного исследования на основе диалектных материалов, собранных из айрумского диалекта, были отобраны и проанализированы слова, выражающие родственные связи. С учетом экспрессивных и семантических возможностей этих слов, они были систематизированы в три группы. Слова, относящиеся к каждой группе, представлены в отдельности; освещены их функциональность и лексико-семантическое своеобразие.

Проведенный анализ показывает, что такие слова, как *аба* (*aba*), *эке* (*eke*), *деде* (*dede*), *йенге* (*yenge*) и др., используемые в айрумском диалекте для обозначения родства, употреблялись в древнейших памятниках азербайджанского языка, в частности в языке эпоса «Китаби-Деде Коркуд», и по сей день сохраняются и используются в данном диалекте.

Ключевые слова: *азербайджанский язык, айрумский диалект, термины родства, лексико-семантический анализ.*